ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA
VOL. XXXIX, 18 SECTIO G 1992

Instytut Administracji i Prawa Publicznego UMCS
Zakład Teorii Organizacji i Kierownictwa

Roman A. TOKARCZYK

Zarys historii polskiej myśli utopijnej

An Outline of History of Polish Utopian Thought

UWAGI WSTĘPNE

Uwarunkowania rozwoju polskiej myśli utopijnej są przedmiotem kontrowersyjnym.[1] Początkowo, w średniowieczu, występowały w niej wątki tzw. utopii ludowych. Później, w epoce odrodzenia, dominowała myśl szlachecka zdecydowanie niechętna wobec obcych wzorów ustroju społecznego, szczególnie zaś występujących w utopiach. Dopiero w czasie oświecenia powstały rozwinięte rodzime utwory utopijne, pobudzane świadomością konieczności przeprowadzenia gruntownych reform ustrojowych w Polsce.[2] Od około połowy XIX wieku zaczął się kształtować wielowątkowy, uwikłany w uboczne polemiki, dość długotrwały nurt myśli polskiego socjalizmu utopijnego.[3] Oczekuje na rozwiniętą odpowiedź pytanie, czy załamanie się systemu państw socjalistycznych uzasadnia traktowanie realizowanej przez nie praktyki jako szczególnej utopii.[4] Romantyzm, w sensie odrębnego nurtu w literaturze polskiej,

[1] Na ten temat por. zwłaszcza A. Świętochowski: *Utopie w rozwoju historycznym*, Kraków 1910; C. Backvis: *Le courant utopique dans la Pologne de la Renaissance, Les utopies à la Renaissance*, Bruxelles—Paris 1961; T. Mikulski: *Rzeczy staropolskie*, Wrocław 1964; J. Tazbir: *Prehistoria polskiej utopii*, „Przegląd Humanistyczny” 1966, nr 3.

[2] Tak np. B. Leśnodorski: *Le nouvel Etat Polonais au XVIIIe siècle: Lumières et traditions*, [w:] *Utopie et institutions au XVIIIe siècle*, Paris 1963.

[3] Por. zwłaszcza A. Sikora: *Emigracyjny socjalizm utopijny*, [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. I, *1831—1863*, Pod redakcją naukową A. Walickiego, Warszawa 1973.

[4] Traktowanie praktyki tzw. realnego socjalizmu jako utopii znajduje wielu zwolenników. Por. np. numer specjalny „Russian History/Histoire Russe” 1984, 11, nr 2—3 (Summer—Fall), poświęcony „rosyjskiemu doświadczeniu socjalistycznemu” jako utopii.

zaznaczył swoją obecność również w myśli utopijnej. W XX stuleciu pojawiły się polskie antyutopie.

Historia polskiej myśli utopijnej nie doczekała się jeszcze monograficznego opracowania. Poza kilkoma wyjątkami, brak jest pogłębionych opracowań poświęconych poszczególnym nurtom i niektórym głównym jej przedstawicielom.[5] Na tym tle zainteresowanie polskich badaczy obcą myślą utopijną rysuje się bardzo korzystnie.[6] Również wyniki polskiej refleksji metodologicznej nad myślą utopijną w Polsce nie są zbyt bogate. Odróżnia się w pełni ukształtowane i samodzielne utwory utopijne w formie traktatów filozoficzno-politycznych i dzieł literackich od wątków utopijnych zawartych w pracach o charakterze zasadniczo nieutopijnym.[7] Dość szerokie uznanie zyskała klasyfikacja utopii rozwinięta przez J. Szackiego (ur. w r. 1929), znanego polskiego socjologa. Za najbardziej ogólny uznał on podział utopii na eskapistyczne, wyrażające szczególną ucieczkę w marzenia, i heroiczne — marzenia łączące z programem i nakazem działania w celu ich realizowania. Wśród utopii eskapistycznych wyodrębnił następnie utopie: miejsca, czasu (przeszłego i przyszłego), ładu wiecznego (w sensie dążenia do wprowadzenia w życie ponadczasowych wartości, jak np. Bóg, Natura, Rozum, Sprawiedliwość). Do utopii heroicznych zaliczył utopie zakonu, mające na celu stworzenie enklaw dobra w ramach złego społeczeństwa, i utopie polityki — zmierzające do całkowitego przeobrażenia złego społeczeństwa w społeczeństwo dobre. Od utopii odróżnił Szacki antyutopie, zwane też przez niego utopiami negatywnymi, dystopiami i kakotopiami, jako utwory ukazujące nie ideały, lecz to, co uchodzi za ich przeciwieństwo.[8]

Przedstawiona klasyfikacja utopii nie podkreśla często spotykanej jednoczesnej przynależności tego samego utworu utopijnego do wielu grup. Wydaje się więc, że chyba większą wartość poznawczą miałaby klasyfikacja utopii oparta na kryteriach chronologicznych, treściowych, stratyfikacji społecznej, funkcjonalnych i autorskich. Kryteria chronologiczne pozwalają mówić na przykład o utopiach starożytnych, średnio-

[5] Do ważniejszych opracowań, zawierających również fragmenty dotyczące polskiej myśli utopijnej, należą: W. Feldman: *Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym*, Kraków 1913; E. Jarra: *Historia polskiej filozofii politycznej* 966—1795, Londyn 1968; kilkutomowy wybór tekstów z opracowaniem pod ogólnym tytułem *700 lat myśli polskiej*, Warszawa 1978—1980; Rett R. Ludwikowski: *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815—1890*, Warszawa 1982.

[6] Niemal wszyscy bardziej znani przedstawiciele obcej myśli utopijnej doczekali się polskojęzycznych opracowań monograficznych.

[7] Tak W. Ostrowski: hasło „utopia” [w:] *Zagadnienia rodzajów literackich*, t. I, Łódź 1958.

[8] J. Szacki: *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980, *passim*.

wiecznych, renesansowych, nowożytnych, oświeceniowych, współczesnych. Kryteria treści stwarzają podstawę do wyróżniania utopii obyczajowych, oświatowych, komunistycznych, socjalistycznych, anarchistycznyh, urbanistycznych, okultystycznych, ekologicznych, biurokratycznych, technokratycznych i innych. Kryteria stratyfikacji społecznej wskazują na całe społeczeństwo albo poszczególne jego grupy (klasy, warstwy, zawody, elity), których interesy wyraża określony utwór utopijny. Ze względu na spełniane funkcje można na przykład mówić o utopiach edukacyjnych i wychowawczych, reakcyjnych i rewolucyjnych, konserwatywnych i niekonserwatywnych. Wreszcie autorstwo utopii prowadzić może do ich klasyfikacji na literackie, polityczne, filozoficzne, ekonomiczne, społeczne etc.

Wzmianka o polskich klasyfikacjach utopii jest uzasadniona przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, klasyfikacje te należą do polskiej myśli utopijnej w jej szeroko pojmowanym sensie. Po drugie, elementy tych klasyfikacji są wykorzystywane przy charakterystyce poszczególnych utopii i wątków utopijnych składających się na ogólny zarys historii polskiej myśli utopijnej.

UTOPIE LUDOWE

Utopie ludowe wyrażają pragnienia ludu, jednak twórcami ich byli na ogół nie tyle przedstawiciele ludu, lecz warstw wykształconych i najczęściej jednocześnie uprzywilejowanych. W porównaniu z tzw. utopiami elitarnymi, tworzonymi przez ludzi wykształconych i do nich adresowanymi, utopie ludowe charakteryzuje specyfika treści i formy. Ich treść odzwierciedla marzenia ludu o lepszych światach niż istniejące w rzeczywistości, natomiast forma odznacza się ogólnikowością, religijnością, naiwnym zaufaniem do samoczynnej mocy prawa, na ogół też nie interesują się sposobami realizowania ideałów, które głoszą. Utopie elitarne zawierają na ogół szczegółowe opisy idealnych ustrojów społecznych, często świeckich, rzadziej anarchizujących, podają ponadto wskazówki dotyczące dróg ich realizowania. Oba zaś te rodzaje utopii — elitarne i ludowe — dość często faworyzują egalitarne wzory ustroju społecznego.[9]

Utopie ludowe spełniają dwie główne funkcje. Dla warstw wykształconych są formą satyry na typowe, według nich, przywary ludu — leni-

[9] Szerzej J. T a z b i r: *La culture de l'ancienne Pologne face à l'utopie*, „Pensiero Politico" 1976, R. 9, nr 2—3; *id.*: *Między marzeniem a rezygnacją, W kręgu utopijnych oraz biblijnych legend XVI wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 1979, t. XXIV.

stwo, pijaństwo i obżarstwo. Dla ludu stanowią marzenie o świecie pozbawionym trudu, mozołu i udręki, a przepełnionym dostatkiem, szczęściem i sprawiedliwością.

Trudno byłoby kategorycznie stwierdzić, na ile utopie ludowe funkcjonujące w myśli polskiej nawiązywały do znanych w literaturze średniowiecznej Europy opowieści o Cucanii i Szlarafii — wyimaginowanych krainach zwanych w językach romańskich *Cuccagne, Cocaygne*, w językach germańskich *Schlaraffenland, Lumberland*, w językach niderlandzkich *Luilekkerland, Lent von Cockangen*, a nawet do opisu Bengadii, zamieszczonego w *Dekameronie*. Zwykle miały to być jednak krainy mlekiem, miodem i winem płynące, „[...] gdzie pieczone gołąbki wpadają same w usta próżniaków, pieczone woły wędrują z nożem utkwionym w karku, gdzie płoty grodzone są z kiełbas, domy zaś zbudowane z szynek, schabów i innych artykułów masarskich".[10]

Wyobrażenia tego rodzaju w polskich utopiach ludowych przybrały zwłaszcza formę utopii krainy pieczonych gołąbków i kraju jęczmiennego. Występowały one zarówno odrębnie, jak i w różnorodnych połączeniach zaczerpniętych z nich wątków. Polskie przysłowie z XVI wieku głosi: „Nie przylecą do lenia pieczone gołąbki, by siedział i nadsiedział zgotowawszy ząbki".[11] Motywy utrwalone w utopiach krainy pieczonych gołąbków zaprzeczały temu przysłowiu; dopuszczały istnienie nadzwyczajnego dostatku materialnego, bez konieczności pracy.

Według ustaleń Zofii Rozanow, historyka sztuki, motywy krainy pieczonych gołąbków zostały utrwalone w sposób artystyczny w graduale (księdze zawierającej modlitwy śpiewane po epistole) Jana Olbrachta, wykonanym na początku XVI wieku w pracowni Macieja z Drohiczyna. Znalazły się również na miniaturze należącej do katedry kieleckiej, wzniesionej w końcu XV stulecia.[12]

Literackim wyrazem utopii krainy pieczonych gołąbków jest utwór Jana Januszowskiego (pseud. Jan Podworzecki, 1550—1613), archidiakona sądeckiego, sekretarza króla Zygmunta Augusta, zatytułowany *Wróżki*, z r. 1589. Wspominając rzekomo idylliczną przeszłość, Januszowski pisze: „Już to lata nie ony, kiedy z kiełbas płoty pleciono, a połciami i gomółkami domy poobijano, a mleko i miód rzekami płynął".[13] Podobna jest

[10] J. Krzyżanowski: *Paralele*, Warszawa 1977, s. 355.

[11] J. Krzyżanowski: *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. 1: *Trzy centurie przysłów polskich*, Warszawa 1960, s. 169; także C. Hernas: *W kalinowym lesie*, t. 1: *U źródeł folklorystyki polskiej*, Warszawa 1965, ss. 9, 240.

[12] Z. Rozanow: *Treści literackie miniatur graduału Olbrachta*, „Pamiętnik Literacki" 1960, R. 51, z. 3, s. 213.

[13] Krzyżanowski: *Mądrej głowie...*, ss. 1 i 169.

ogólna wymowa przysłowia: „Gdzież się one czasy podziały, kiedy kiełbasy po świecie latały".[14]

Utopijne motywy krainy pieczonych gołąbków pojawiają się w niektórych polskich intermediach, małych formach scenicznych, granych w przerwach między aktami wystawianej sztuki. Motywy tego rodzaju zawierają intermedia chełmińskie, opowiadające o nigdzie i nigdy nie istniejącym mieście Biedaszkowie. Inne intermedia traktują o urojonych dostatkach ludności zamieszkującej zarówno odległe, realistyczne i egzotyczne kraje, np. Brazylię, Egipt, jak i tutejszy, wyimaginowany i swojski Chamchołów.[15] Motywy utopii kraju jęczmiennego, zwanego też Szlarafią, występują w literaturze polskiej w formie licznych wzmianek, rzadziej odrębnych utworów. Najbardziej szczegółowy opis tej krainy zawiera anonimowa *Peregrynacja Maćkowa*, stanowiąca dodatek do *Peregrynacji dziadowskiej*, opublikowanej w r. 1612, kilkakrotnie następnie wznawianej. Maciek, główny bohater utworu, opowiada o swej wizycie w jęczmiennym kraju, gdzie na zamku jego władcy uczestniczył w nadzwyczaj bogatej uczcie.[16] W *Aktach Rzeczypospolitej Babińskiej* kraj jęczmienny występuje pod nazwą Krzelowa. Za dalekie echo literackie tej utopijnej krainy uznawana jest oracja niedźwiedników wygłoszona w powieści *Chłopi* Władysława Reymonta (1867—1925), wybitnego polskiego pisarza, laureata Nagrody Nobla.

Utopie krainy pieczonych gołąbków i utopie kraju jęczmiennego podkreślały zarówno możliwość występowania nadzwyczajnej obfitości dóbr konsumpcyjnych, jak i niesłychaną łatwość ich uzyskiwania. Sytuowano owe krainy szczęścia na mapach ludzkiej wyobraźni i w regionach „nowego świata", opisywanego w odkryciach geograficznych. Istniały w konfabulacjach przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Jakkolwiek wyrażały marzenia o powszechnym i trwałym dostatku pożywienia, trudno byłoby stwierdzić jednoznacznie, czy zawsze wiązały się w jakiś sposób z „geografią głodu". Zmierzały natomiast do zasadniczego przeobrażenia rytmu życia ludu. Chodziło głównie o przemianę codzienności w odświętność, troski — w beztroskę, znoju pracy — w zabawę.[17]

Z utopiami ludowymi łączyły się pewne opozycje i różnice. Szczególnie ostro zarysowała się opozycja między światłymi autorami a niewykształconymi ich ludowymi odbiorcami. Gdy ci pierwsi traktowali pomy-

---

[14] Tazbir: *Między marzeniem a rezygnacją...*, s. 48.

[15] *Ibid.*, s. 48 i n.

[16] Oto pełny tytuł utworu: *Peregrynacja Maćkowa z Chodawki, Kurpetowego syna a nawłokowego brata, którą opisał Kopera, co dupy łata golenią na kobylim pergaminie*, [w:] *Polska komedia rybałtowska*, Oprac. K. Badecki, Lwów 1931, ss. 215—231.

[17] Por. Tazbir: *Między marzeniem a rezygnacją...*, s. 49 i n.

sły utopijne w kategoriach satyrycznych, dla tych drugich jawiły się one w całej powadze wymarzonej wizji społecznej. Utopie, zwane elitarnymi, sytuowały niekiedy swój ideał w granicach idealnego miasta-państwa, utopie ludowe zaś skłaniały się ku nie zurbanizowanym skupiskom ludzkim. Jedynie rynek miejski zajmował w utopiach ludowych niezmiennie wysoką pozycję, ponieważ kojarzył się niedwuznacznie z krainą obfitości. Utopie ludowe na ogół oczekiwały ziszczenia się ich treści dopiero po śmierci ludzi, a utopie elitarne — na ogół w życiu doczesnym. W Polsce utopie ludowe trafiały na bardzo podatny grunt rozbudzonej świadomości ludu, natomiast utopie elitarne długo spotykały się z niechęcią polskiej szlachty, hamującej ich rozwój aż do epoki oświecenia.

Utopie w rodzaju krainy pieczonych gołąbków i kraju jęczmiennego należały do najpopularniejszych, ale nie jedynych form utopii ludowych. Wspomnieć też należy o wątkach zaliczanych do utopii ludowych, a znajdujących wyraz w literaturze apokryficznej, treściach biblijnych (głównie opowieści o rajskim żywocie Adama i Ewy), upersonifikowanych kategoriach Krzywdy, Prawdy, Niesprawiedliwości, Sprawiedliwości, legendach o dobrych władcach otoczonych złymi doradcami, wyobrażeniach minionego „złotego wieku' i przyszłego millennium.[18]

UTOPIE ODRODZENIA

W myśli polskiej XVI wieku, najpełniejszego rozwoju idei odrodzenia, na odrębną uwagę zasługują utopie czy raczej wątki utopijne zawarte w dziełach A. Frycza Modrzewskiego, pismach K. Warszewickiego, koncepcjach miasta idealnego i programie protestanckiego ugrupowania braci polskich.[19]

Andrzej Frycz Modrzewski (1503—1572), wybitny polski myśliciel polityczny, swoje poglądy wyraził głównie w dziele *De Republica emendanda* (1554). Dzieło ujęte w formie poważnego traktatu zawiera tak bardzo radykalne postulaty reformatorskie, że we współczesnych autorowi realiach społecznych brzmiały utopijnie. Podobnie jak T. Morus, postulował Modrzewski między innymi wprowadzenie powszechnego obowiązku pracy, potępiał wielkich bogaczy jako należących do orszaków nierobów, opowiadał się za wybieralnością duchownych przez wiernych. Utopijność poglądów politycznych Modrzewskiego i ich związek z treścią

[18] *Ibid., passim;* por. także A. J. Kilbanow: *Narodnaja socyalnaja utopija w Rossii, Pieriod fieodalizma,* Moskwa 1977.

[19] Ogólnie o utopiach odrodzenia pisze D. Wojtkowiak: *Renesansowa utopia społeczna jako wyraz dyskusji politycznych XVI wieku,* „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1971, t. XXIII, z. 2.

Utopii Morusa jest przedmiotem polemiki badaczy historii myśli społecznej.[20]

Krzysztof Warszewicki (1543—1603), sławny pisarz polityczny okresu kontrreformacji, zwolennik wzmocnienia władzy królewskiej w Polsce, znał niewątpliwie *Utopię* Morusa i czerpał z niej myśli w różny sposób. Dzieło to posłużyło Warszawickiemu za wzór dla jego traktatu *De optimo statu libertatis* (1598), zawierającego liczne wątki utopijne. Poza podobieństwami: tytułu, formy i niektórych pomysłów do dzieła Morusa, można znaleźć też liczne różnice, a między innymi tę, że Warszewicki był zwolennikiem społeczeństwa klasowego, Morus zaś — społeczeństwa bezklasowego.[21]

W myśli polskiego odrodzenia zaznaczyła swoją obecność włoska idea miasta idealnego, rozwinięta zwłaszcza przez B. Ammannatiego i G. Vasariego. Idea ta jest szczególnym przejawem myśli utopijnej poszukującej doskonałych form ustroju społecznego. Zakładała możliwość zaprojektowania i zrealizowania budowy miasta doskonałego pod każdym względem — architektonicznym, funkcjonalnym, estetycznym, socjalnym i innym.[22]

Zamość jest najbardziej udaną próbą realizacji idei miasta idealnego w Polsce, opartą na koncepcji Vasariego. Zasady lokacji i poszczególne rozwiązania architektoniczne Zamościa ujęte zostały na wzór dzieła sztuki, całkowicie podporządkowanego wyidealizowanym, racjonalnym założeniom, przyjętym przez projektanta i fundatora.[23]

Później, w czasach oświecenia, podejmowano w Polsce podobne próby, ale już na mniejszą skalę. Oto księżna Anna Jabłonowska, zmierzając do idealnego zorganizowania swoich olbrzymich dóbr, napisała i ogłosiła drukiem ośmiotomowe dzieło *Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców* (1785), zawierające niesłychanie drobiazgową regulację działań poddanych i administratorów we wszystkich sferach ich życia od urodzenia aż do śmierci. Paweł Brzostowski, kanonik wileński, w końcu XVIII

[20] Por. zwłaszcza W. Voise: *Frycza Modrzewskiego nauka o państwie i prawie*, Warszawa 1956; P. Mesnard: *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris 1952, s. 407 i n.; C. Backvis: *Nurt utopijny w Polsce w dobie renesansu*, [w:] *Szkice o kulturze staropolskiej*, Warszawa 1975.

[21] Szerzej *T. Warszewicki (1543—1603) i jego dzieła*, Warszawa 1887; *700 lat myśli polskiej, Filozofia i myśl społeczna XVI wieku*, Wybrał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył L. Szczucki, Warszawa 1978, s. 382 i n.

[22] B. Ammannati: *La citta ideale*, tekst nie publikowany, zdekompletowany, w zbiorach Uffizi, nr 3382, A-3464A; *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego*, Wydała i wstępem poprzedziła T. Zarębska, Warszawa 1962.

[23] Zob. T. Zarębska: *Zamość — miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość miasto idealne, Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, Pod redakcją J. Kowalczyka, Lublin 1980.

wieku usiłował przeobrazić swoją posiadłość Merecz-Pawłów w idealnie zorganizowane, autonomiczne „państwo". Podobne były zamysły Joachima Chreptowicza, działającego w tym samym okresie w należącym do niego majątku Szczorsy.[24]

Treści utopijne przenikały program radykalnego skrzydła ruchu braci polskich, zwanych też arianami, należących do najciekawszych ugrupowań polskiej reformacji. Ruch braci polskich dążył do realizowania programu opartego na ideach chrześcijańskich, racjonalistycznych, unitarnych i radykalnych reform społecznych. Czołowi ministrowie ruchu — Piotr z Goniądza, Grzegorz Paweł, Marcin Czechowic — opowiadali się między innymi za całkowitą rezygnacją z posiadanego majątku i udziału we władzy politycznej oraz odmową udziału w wyprawach wojennych. Krzewili hasła ascetycznej moralności i utrzymywania się z owoców własnej pracy. W latach 1569—1572 w sandomierskim Rakowie żyli w utopijnej gminie zwanej „nowe jakieś Jeruzalem" albo „Syjon". Gmina ta przypominała pod wieloma względami kolonie tworzone na podobnych zasadach w Ameryce Północnej.[25]

UTOPIE OŚWIECENIA

Polską myśl społeczną oświecenia XVII, a głównie XVIII wieku cechują największe osiągnięcia w zakresie rozwoju polskich utopii, które pozostawały w bardziej lub mniej ścisłym związku z ich wielkimi zagranicznymi, zwłaszcza francuskimi, wzorami. Wiązały się też dość ściśle z ówczesną koniecznością gruntownych reform ustroju państwa polskiego, stanowiąc dla nich jedno ze źródeł inspiracji.

W dramacie *Mięsopust* z początku XVII stulecia pojawia się, chyba po raz pierwszy w literaturze polskiej, nazwa „utopia". Anonimowy autor posłużył się nią, jak trafnie zauważył J. Tazbir, w sensie „pojęcia z zakresu egzotycznej geografii", stanowiącej istotny element wielu pomysłów utopijnych. Oto Pielgrzym — bohater utworu, po zwiedzeniu Nowego Świata, Rzymu i Jerozolimy, zawędrował ze swym kompanem do „Utopijej", a następnie udał się drogą lądową aż do „Stygijej".[26]

---

[24] Por. J. Tazbir: *Prehistoria polskiej utopii*, „Przegląd Humanistyczny" 1966, nr 3, s. 24.

[25] Szerzej głównie S. Kot: *Polish brethren and the problem of communism in the XVIth century*, [w:] *Transactions of the Unitarian Historical Society in London 1956*, London 1956, vol. XI, nr 2; J. Miller: *The origins of Polish arianism*, "The Sixteenth Century Journal" 1985, vol. XVI, nr 2.

[26] *Dramaty staropolskie, Antologia*, Oprac. J. Lewański, Warszawa 1961, t. 4, s. 72.

Autorem pierwszej polskiej utopii, utrzymanej w duchu oświecenia, był Stanisław Leszczyński (1677—1766), człowiek wybitny, filozof i moralista, dwukrotnie król Polski, książę Lotaryngii i Baru, mecenas nauk i sztuk. Absolutyzm oświecony pozostawał ideałem politycznym dla tego filozofa-króla czy króla-filozofa. Dał temu dobitny wyraz w niewielkiej rozprawce o charakterze utopijnym, zatytułowanej *Entretien d'un Européen avec un Insulaire du Royaume de Dumocala* (1752), gdzie opisuje swoją wyobrażoną podróż do Indii, przerwaną gwałtownie rozbiciem się okrętu podczas burzy, ale zakończoną szczęśliwym wylądowaniem na nie znanej dotychczas wyspie Dumocala. Tam w trakcie rozmowy z braminem, doradcą miejscowego króla, ma okazję skonfrontować doskonałe rozwiązania ustrojowe wyspiarzy z niedoskonałymi ustrojami państw europejskich. Ustrój wyspy Dumocala to monarchia oświecona, zbliżona do teokracji, oparta na zasadach wolności i sprawiedliwości realizowanych przez nieprzekupną administrację, zabezpieczająca ład, porządek i dostatek materialny wszystkim mieszkańcom.[27]

Ignacy Krasicki (1735—1801) należał do najznakomitszych osobistości w Polsce. Był biskupem warmińskim i arcybiskupem gnieźnieńskim, a jednocześnie wybornym pisarzem i poetą, publicystą i krytykiem literackim. Swojemu utopijnemu dziełu nadał tytuł *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki, przez niegoż samego opisane* (1776). Akcja utopii rozgrywa się w trzech kolejnych planach. Najpierw Mikołaj otrzymał „edukację sentymentową", charakterystyczną w Polsce sarmackiej, w której wzorce wychowawcze i obyczajowe były wadliwe. Następnie, po rozbiciu się okrętu, którym podróżował, wylądował szczęśliwie na nieznanej wyspie Nipu, gdzie przeszedł gruntowną reedukację pod opieką mistrza Xaoo. Stwierdził wówczas, że doskonały ustrój społeczny Nipuańczyków opierał się na zasadach rządów sędziwych mędrców, równości społecznej, harmonii w stosunkach międzyludzkich i prostocie obyczajów, zapewniających powszechną szczęśliwość wyspiarzom. W końcu, po powrocie do kraju, Doświadczyński dokonał porównania ideałów ustrojowych wyspy Nipu z niedoskonałościami ustrojów państw europejskich, szczególnie zaś z wadami ustroju państwa polskiego.[28]

Franciszek Salezy Jezierski (1740—1791) był pisarzem, publicystą, radykalnym działaczem w kręgu Kuźnicy Kołłątajowskiej, z racji gorącego temperamentu zwanym „Wulkanem Gromów Kuźnicy". W utworze *Rze-*

[27] Tekst utopii w przekładzie na język polski opublikowała J. Lechicka: *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego, Część 2,* Toruń 1951, ss. 153—160.

[28] Por. zwłaszcza M. Klimowicza Wstęp do J. Krasicki: *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki,* Opracował M. Klimowicz, Wyd. siódme, zmienione, Ossolineum 1971, s. 194.

picha, matka królów, żona Piasta, między narodami sarmackimi słowiańskiego monarchy tej części ziemi, która się nazywa Polska (1790) przedstawił utopijny obraz wyidealizowanych stosunków społecznych, usytuowanych w odległej przeszłości legendarnych czasów panowania w Polsce pierwszych Piastów. Utopia Jezierskiego wyobraża społeczeństwo stanowe, ale oparte na zasadzie całkowitego równouprawnienia wszystkich obywateli. Rzepicha i Piast, dzieci wywodzące się ze słowiańskiego ludu, połączone węzłem małżeńskim, królują prostym chłopom i rzemieślnikom, ciesząc się wśród nich powszechną miłością i uznaniem. Idealizacja cech wolnego chłopa polskiego, podkreślanie jego cnót: pracowitości, rzetelności, prawości, siły fizycznej i moralnej może być uznawane za przykład demokratycznych treści sentymentalizmu w polskiej literaturze końca XVIII wieku.[29]

Tadeusz Krajewski (1746—1817), pijar, powieściopisarz, historyk, był między innymi autorem książki *Podolanka wychowana w stanie natury, życie i przypadki opisująca* (1784). Jest to typowa utopia edukacyjna, niezbyt oryginalna, nawiązująca do idei pedagogicznych zawartych w *Emilu* Rousseau. Także inny utwór Krajewskiego — *Przypadki Wojciecha Zdarzyńskiego* (1786), a zwłaszcza druga jego część zatytułowana *Pani Podczaszyna*, uchodzi za pierwsze polskie naśladownictwo *Nowej Heloizy* Rousseau i może być w zasadzie zaliczany do obyczajowej myśli utopijnej.[30]

Stanisław Staszic (1755—1826) był wybitnym myślicielem i pisarzem politycznym, działaczem i reformatorem społecznym, duchownym i autorytetem moralnym. Jedno z głównych jego dzieł — *Ród ludzki* (napisane w latach 1792—1794, opublikowane w latach 1819—1820) zawiera zarys utopijnego ustroju społecznego, opartego na ideach prawa natury, wolności, równości i sprawiedliwości. Twierdził, że monarchia konstytucyjna uzgodniona z prawem natury jest najbardziej doskonałą formą ustroju społecznego. Marzył o ustroju zdolnym do zabezpieczenia wolności wszystkim obywatelom. Równość obywatelską pojmował w sensie równości szans, nie zaś faktycznej równości materialnej. Możliwość pomnażania własności prywatnej uznawał za przejaw sprawiedliwości i zarazem za miarę społecznej użyteczności obywateli. Sądził, że urzeczywistnienie jego pomysłów byłoby możliwe po zrzeszeniu się narodów w „ród ludzki". Starał się zrealizować niektóre z nich w należących do niego dobrach

---

[29] Obszernie w monografii — J. Wojnar-Sujecka: *Franciszek Salezy Jezierski, Zarys poglądów,* Warszawa 1956.

[30] Notę biograficzną Tadeusza Krajewskiego podaje opracowanie *Filozofia w Polsce, Słownik pisarzy,* Ossolineum 1971, s. 194.

ziemskich Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego, które przekazał do użytkowania chłopom i szlachcie.[31]

Praca zatytułowana *Podróż do Kalopei* (1871), autorstwa Wojciecha Gutkowskiego (1775—1826), pisarza, znawcy ekonomiki rolnictwa, dyrektora szkoły artylerii (sic!), należy do najciekawszych i najobszerniejszych powieści utopijnych polskiego oświecenia. Zawiera ona bardzo szczegółową „Konstytucję albo ustawy państwa Kalopów", złożoną ze 169 artykułów. Bohater i jednocześnie autor tej powieści wyemigrował z Polski po jej rozbiorach do odległej Australii, gdzie w okolicach Gór Błękitnych trafił do państwa Kalopów. Twórcą Kalopei miał być polski król Bolesław Śmiały, toteż panowały tam polskie obyczaje, polski język, nazwa zaś „Kalop" czytana wspak układała się w nazwę „Polak". Idealny ustrój Kalopei w niczym jednak nie przypominał zdegenerowanego ustroju państwa polskiego. Opierał się na własności wspólnej, równości prawnej i materialnej wynikającej z równego nakładu pracy i równych zdolności Kalopów, wybieralności władz tworzących skomplikowaną strukturę organizacji państwa, wolności wyznaniowej i powszechnym obowiązku służby wojskowej mężczyzn. Kalopea — oaza materialnego bogactwa i duchowej szczęśliwości — skonstruowana została z połączenia wybranych pomysłów przypominających treści utopii Morusa, Rousseau, Morelly'ego i Babeufa.[32]

Zajmując się utopiami polskiego oświecenia, wspomnieć należy również o utworze pod tytułem *Opisanie pewnej wyspy nowo wynalezionej*, anonimowego autora, włączonym do *Zbioru różnego rodzaju wiadomości* (1770). Organizacja ustroju społecznego opisanej wyspy jest nader typowa w porównaniu do klasycznych dzieł utopijnych. Do złudzenia przypomina pomysły wyrażone wcześniej przez Morusa, Bacona i Campanellę. Mieszkańcy „nowo wynalezionej wyspy" nie znają różnic społecznych, wojen, broni, lenistwa, pijaństwa, zbytku i nędzy. Władzę sprawują tam ludzie mądrzy i cnotliwi. Obraz wyspy ostro kontrastował z anarchią panującą w Polsce XVIII wieku.[33]

Na marginesie żywego zainteresowania myślą utopijną w Polsce okresu oświecenia nasuwają się pewne uwagi ogólne. Otóż zainteresowanie to było przejawem cech ogólnoeuropejskiej kultury oświecenia. Utopie auto-

---

31 Monograficznie opracowała B. Szacka: *Teoria i utopia Stanisława Staszica*, Warszawa 1965.

32 Pełny tytuł — W. Gutkowski: *Podróż do Kalopei, do kraju najszczęśliwszego na świecie, gdzie bez pieniędzy i bez własności bogactwa, przemysł, światło i dobre wszystkich mienie jak najwięcej wygórowało i gdzie tom drugi historii życia Bolesława II, króla polskiego, znajduje się*, Opracował i wstępem opatrzył Z. Gross. Warszawa 1956, Por. także Ludwikowski: *op. cit.*, s. 366 i n.

33 *Zbiór różnego rodzaju wiadomości*, t. I, nr 13 (z 14 II 1770 r.).

rów polskich powstawały w znacznym stopniu pod wpływem obcych wzorów. Ze względu na ograniczony zasięg języka polskiego, w którym były spisywane, nie mogły być jednak szerzej znane poza granicami kraju. Niektórzy krytycy przesadnie podkreślali ich nieoryginalność, a nawet niekiedy wytykali im karykaturalność.[34] Wbrew temu, byli jednak i tacy badacze, którzy wyrażali zadowolenie z samego faktu powstawania polskich utopii, upatrując w nich jedno ze źródeł nadziei na odrodzenie ustroju polskiego.[35]

UTOPIE ROMANTYZMU

Romantyzm jako odrębny nurt myślowy rozwijał się w literaturze polskiej głównie w pierwszej połowie XIX wieku. Do najciekawszych wówczas pomysłów utopijnych należała koncepcja historiozoficzna zwana mesjanizmem polskim. Utopia estetyczna Cypriana Kamila Norwida powstała w czasach schyłku polskiego romantyzmu. Także utopia pierwotnego gminowładztwa, opracowana przez Joachima Lelewela, należy do tej epoki.

Mesjanizm polski, traktowany jako jeden z najbardziej oryginalnych nurtów polskiego romantyzmu, opierał się na ogólnych założeniach koncepcyjnych mesjanizmu. Był zbliżony do utopii czasu przyszłego. Czerpał z wiary religijnej w nadejście Zbawiciela, który miał się pojawić na ziemi po okresach nieszczęść i katastrof, aby uwolnić cierpiącą ludzkość od zła. Łączył się też ściśle z millenaryzmem w sensie wiary w doczesne zbawienie ludzkości, dzięki zaprowadzeniu Królestwa Bożego na ziemi. Myśl mesjanistyczna wyrażała oczekiwanie na wielką, uniwersalną i gruntowną przemianę całego świata, spowodowaną aktywnością wybitnych jednostek, wybranych narodów i wyróżnionych czynników procesu historycznego.[36]

Niektórzy badacze historii literatury wskazują na znacznie wcześniejsze początki mesjanizmu polskiego. Dopatrują się ich w przejmowaniu starotestamentowego pojęcia „narodu wybranego" przez pisarzy czasów odrodzenia (S. Orzechowskiego, W. Kochowskiego, W. Dembołęckiego i innych) i epoki oświecenia (mistyczne proroctwo księdza Marka z lat konfederacji barskiej, napoleoński mesjanizm H. Kołłątaja, słowiański mesjanizm S. Staszica). Na ogół pisarze ci wyrażali przekonanie, że narodem wybranym miał być naród polski. Niezależnie od tego, jak głęboko

[34] Tak, np. M i k u l s k i: *op. cit.*, s. 434 i n.

[35] Tak zwłaszcza L e ś n o d o r s k i: *op. cit.*, s. 147 i n.

[36] Szerzej J. U j e j s k i: *Dzieje polskiego mesjanizmu do powstania listopadowego włącznie*, Lwów 1931; A. W a l i c k i: *Filozofia a mesjanizm, Studia z dziejów filozofii i myśli społeczno-religijnej romantyzmu polskiego*, Warszawa 1970.

w przeszłość sięgają początki polskiego mesjanizmu, należy zgodzić się z poglądem, że jego rozkwit przypada dopiero na okres romantyzmu.[37]

Józef Maria Hoene-Wroński (1776—1853), filozof i matematyk, w jednorazowym olśnieniu doświadczył „filozofii absolutu", którą w odniesieniu do praktyki społecznej nazywał mesjanizmem. Mieniąc się „depozytariuszem losu ludzkości" przypisywał sobie moc jej zbawcy i prawodawcy. Podstawy teoretyczne całościowej i ostatecznej reformy świata zawarł w trzytomowym dziele *Messianisme, Union finale de la philosophie et de la religion constituant la philosophie absolute* (1831, 1839, 1848). W reformie tej Słowianom, głównie Polakom, przekazywał misję poznania prawdy absolutnej, osiągnięcia dobra absolutnego i reformy absolutu życia społecznego, wieńczącego historię ludzkości. W celu właściwego funkcjonowania przyszłej organizacji społeczeństwa opracował *Kodeks prawodawstwa społeczeństwa absolutnego*. Utopia Hoene-Wrońskiego pozostawała w ścisłym związku z jego nader skomplikowaną historiozofią i reformatorskim powołaniem.[38]

Mesjanizm Hoene-Wrońskiego inspirował myśl wielu polskich poetów, filozofów i publicystów, między innymi Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego, Henryka Kamieńskiego, Bronisława Trentowskiego i Karola Libelta. Czerpali oni zwłaszcza z takich idei Hoene-Wrońskiego, jak: uznawanie współczesnych im czasów za erę antynomii, syntezy wiedzy i moralności w koncepcji czynu, posłannictwa narodów i świata słowiańskiego w przyszłości, pojmowania przyszłości jako epoki syntetycznej i ostatecznej. Idee Hoene-Wrońskiego i jego naśladowców krzewił Instytut Mesjanistyczny, istniejący w pierwszej połowie XX wieku.[39]

Cyprian Kamil Norwid (1821—1883) był jednym z najbardziej oryginalnych i wszechstronnych pisarzy polskiego romantyzmu, a nadto rzeźbiarzem, malarzem, znawcą muzyki. Najwyżej cenił poznanie przez aproksymację. Z kolei za uniwersalną formę poznania przez aproksymację uznawał parabolę — kategorię przynależną do sfery sztuki. W poemacie *Promethidion* (1851) przypisał dziełu sztuki cechy ideału wszelkiej pracy twórczej, integrującego pierwiastek materialny z pierwiastkiem idealnym, kategorie piękna z kategoriami prawdy, a obie te kategorie z kategorią dobra. Sztuka, traktowana jako wartość nadrzędna, autonomiczna i utyli-

---

[37] Por. A. W a l i c k i: hasło „mesjanizm" [w:] *Literatura polska, Przewodnik encyklopedyczny*, t. I, Warszawa 1984, s. 655.

[38] A. S i k o r a: *Hoene-Wrońskiego utopia historiozoficzna*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej" 1964, t. 10; *id.*: *Antypody romantycznego mesjanizmu — „filozofia absolutna" Hoene-Wrońskiego i mistyka Towiańskiego*, [w:] *Polska myśl...*, ss. 150—215.

[39] *Literatura polska...*, s. 655; *Filozofia w Polsce...*, s. 126.

tarna, jawiła się w romantycznej utopii estetycznej Norwida w sensie siły zdolnej do wywoływania gruntownych przemian w pozaestetycznej sferze społecznej. W wierszu *Fortepian Szopena*, należącym do cyklu liryków *Vade-mecum* (1865—1866), znalazła się już szerzej rozwinięta wizja narodu przyszłości, przekształconego moralnie, wolnego od konfliktów, zdolnego do twórczej pracy dzięki oparciu na pierwiastku ludowym „przemienionych kołodziejów". Rzeczywistość współczesna poecie brutalnie przesuwała ową wizję do świata utopii, pozostawała jedynie nadzieja na przyszłość.[40]

Joachim Lelewel (1788—1861), historyk, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, członek Rządu Narodowego w czasie powstania listopadowego, czołowy działacz Wielkiej Emigracji, zyskał również sławę autora utopii pierwotnego gminowładztwa słowiańskiego. W licznych swoich dziełach, ale głównie *Uwagach nad dziejami Polski i ludu jej* (1855), interpretował historię Polski przy pomocy idei gminowładztwa słowiańskiego, pojmowanej jako poszanowanie dla demokratycznych rządów oraz przywiązanie do zasad wolności i sprawiedliwości. Tym szczególnym cechom polskiego „żywiołu narodowego" miała, jego zdaniem, zawdzięczać Rzeczpospolita Polska swoją potęgę i świetność w XV i XVI wieku. Z powodu jednak odejścia od nich później upadła i utraciła niepodległość. W świetle utopii Lelewela powrót do respektowanych ongiś zasad ustrojowych gminowładztwa słowiańskiego miałby przywrócić Polsce jej wewnętrzną siłę i znaczenie międzynarodowe.[41]

UTOPIE SOCJALISTYCZNE

Od około połowy XIX wieku zaczął się kształtować w myśli polskiej nurt socjalizmu utopijnego. Do ciekawszych utopii należących do tego nurtu zaliczyć należy pomysły Ludwika Królikowskiego, Leona Rzewuskiego, Gromad Ludu Polskiego i Stefana Żeromskiego.

Ludwik Królikowski (1799 — ok. 1878—1881) był myślicielem, działaczem społecznym i politycznym w kraju i na emigracji. We Francji współpracował z Cabetem, rozwijając teorię socjalizmu utopijnego, w Ameryce organizował kolonie komunistyczne. Im bardziej oddalał się od spraw rodzimego kraju, tym bardziej popadał w mistycyzm i mesjanizm. Religijną szatą formy i słownictwa osłaniał swoje świeckie, demokratyczne i rewolucyjne w treści poglądy. Chrystusa uznawał za najwybitniejszego rewolucjonistę, chrystianizm — za rewolucyjną teorię społeczną, a ewangelię — za właściwą drogę wyzwalania ludu spod ucisku społecznego.

[40] E. Feliksiak: *Norwidowski świat myśli*, [w:] *Polska myśl...*, ss. 545—593.
[41] F. Bronowski: *Idea gminowładztwa w polskiej historiografii*, Łódź 1969.

Niedoskonałej przyszłości i współczesnej mu teraźniejszości przeciwstawił wzór doskonałego ustroju społecznego przyszłości, opartego na prospołecznej mentalności ludzi, własności społecznej, powszechnej równości wobec prawa, zastąpieniu władzy służbą społeczną. Do ustroju komunistycznego miałaby doprowadzić, jego zdaniem, rewolucja powszechna ludu kierującego swój oręż przeciwko wszelakim ciemiężcom. Poglądy swoje wyraził w wielu artykułach i rozprawach oraz w kilku książkach.[42]

Leon Rzewuski (1808—1869), pisarz i działacz społeczny, pochodził ze sławnej polskiej rodziny arystokratycznej, z którą łączyły go więzy krwi, ale nie przekonania ideowe. Traktował myśl socjalistyczną jako program działania, nie przypisywał jej natomiast cech teorii. Program ten miałby doprowadzić do wyzwolenia proletariatu od ucisku burżuazji na zasadzie konieczności historycznej. Przedstawiając model ustroju socjalistycznego, postulował przekazanie środków produkcji w ręce wytwórców, ograniczenie prawa własności do wytworów rąk własnych, legalizację zasady: każdemu według zasług. Odrzucał rewolucję; za właściwą drogę do ustroju socjalistycznego uznawał stopniowe łagodzenie sprzeczności klasowych. Sam określał własne poglądy socjalistyczne jako utopijne, przypisując im jednak zarazem duże znaczenie inspirujące dla przyszłych pokoleń socjalistów. Poglądy te sformułował w trzech broszurach, wydanych w r. 1849 w Paryżu: *Essai sur le principe de la souveraineté, De la représentation suite à l'écrit sur souveraineté, Etude sur l'organisation de la societé politique.*[43]

Określenie „Gromady Ludu Polskiego" obejmuje Gromadę Grudziąż i Gromadę Humań, wchodzące w skład emigracyjnej organizacji Lud Polski o programie rewolucyjno-demokratycznym, działającej w Anglii w latach 1835—1846. Program Gromad sformułował Zenon Świętosławski (1811—1875), socjalista utopijny i ich współtwórca, w formie wizji przyszłego Królestwa Bożego na ziemi. W *Ustawach Kościoła Powszechnego,* przyjętych przez Gromady w r. 1844, zawarł dekalog uprawnień i obowiązków adresowanych do całej ludzkości zorganizowanej w jednym, scentralizowanym społeczeństwie, bez względu na różnice rasowe i narodowe, posługującej się językiem polskim. Na czele tak zorganizowanej ludzkości miałby stać rząd Kościoła Powszechnego rezydujący w „Grodzie na Suezie" jako stolicy. Podstawę organizacji ekonomiki stanowiłaby zasada wspólnej własności, powiązana z zasadą podziału każdemu równo według zmiennych możliwości społeczeństwa. *Ustawy Kościoła Powszechnego* uznawane są za najpełniej rozwiniętą w myśli polskiej utopię

---

[42] J. Turowski: *Utopia społeczna Ludwika Królikowskiego 1799—1878,* Warszawa 1958.

[43] Ludwikowski: *op. cit.*, ss. 369—384.

socjalistyczną, powiązaną z myślą francuskich socjalistów utopijnych, głównie Saint-Simona i Babeufa.[44]

Stefan Żeromski (1864—1925), powieściopisarz, nowelista, dramaturg, publicysta, był autorem wielu wybitnych dzieł zebranych i wydanych w 26 tomach, zawierających również wątki utopijne zbliżone do socjalizmu utopijnego. Już w dramacie *Róża* (1909), uznawanym za jeden z najciekawszych obrazów rewolucji 1905 roku, pojawiła się utopijno-fantastyczna idea Ognia Dana. W *Przedwiośniu* (1924), ocenianym jako ukoronowanie śmiałych rozrachunków pisarza z zawiedzionymi nadziejami Polaków, marzenie o Polsce najlepszej, wcielającej w praktyce społecznej idealne formy ustrojowe, przedstawione zostało w wizji „szklanych domów". Taka Polska miałaby się rozwijać dzięki oparciu na koncepcji syndykalizmu realizowanego przez związki zawodowe. W rezultacie pomyślnego rozwoju przekształciłaby się w państwo bogate, cieszące się trwałym pokojem, zabezpieczające sprawiedliwość wszystkim swoim obywatelom i wierne ewangelicznemu posłannictwu chrześcijaństwa.[45]

Na marginesie prezentacji głównych przedstawicieli polskiego socjalizmu utopijnego należy dodać jeszcze kilka uwag, ściśle jednak powiązanych z tematem. Otóż zasługa wprowadzenia do polskiej myśli terminu „utopia" w sensie odrębnego gatunku literackiego przypisywana jest Ludwikowi Krzywickiemu (1859—1941), socjaliście, zaliczanemu do marksistowskiego nurtu socjalizmu.[46] W polskiej myśli społecznej i politycznej stosunek do marksizmu został uznany za główne kryterium odróżniania socjalizmu utopijnego od socjalizmu naukowego. Przyjmując pogląd F. Engelsa, socjalizm naukowy utożsamiano z marksizmem, przeciwstawiając go socjalizmowi utopijnemu. Pogląd ten spopularyzował w Polsce zwłaszcza A. Schaff (ur. 1913), marksista, który podkreślał, że socjalizm utopijny charakteryzuje spekulatywny charakter, oderwanie od uwarunkowań społecznych, idealizm dziejowy i lekceważenie zagadnienia środków realizacji ideału społecznego.[47] A. Goreniowa, historyk, nie sądzi jednak, aby powiązanie z myślą utopijną uwłaczało w jakimkolwiek stopniu powadze myśli socjalistycznej.[48] W rezultacie długotrwałych polemik w myśli polskiej przeważył pogląd, że zasadnicza opozycja socja-

---

[44] A. Sikora: *Emigracyjny socjalizm utopijny,* [w:] *Polska myśl...,* ss. 105—149.

[45] Por. np. S. Piołun-Noyszewski: *Zarys myśli polityczno-społecznej Stefana Żeromskiego,* Warszawa 1937; J. Z. Jakubowski: hasło „Żeromski" [w:] *Literatura polska...,* t. II, s. 697 i n.

[46] T. Kowalik: *O Ludwiku Krzywickim, Studium społeczno-ekonomiczne,* Warszawa 1959.

[47] A. Schaff: *Socjalizm utopijny i naukowy,* Warszawa 1945.

[48] A. Goreniowa: *Funkcje ideologiczne narracyjnej formy utopii,* [w:] *Literatura i metodologia,* Red. J. Trzynadlowski, Ossolineum 1970, s. 178.

lizmu utopijnego w stosunku do socjalizmu naukowego dotyczy różnicy metod urzeczywistniania ideału społecznego. Marksiści opowiadali się za rewolucją, utopiści — za środkami nierewolucyjnymi.[49]

ANTYUTOPIE POLSKIE

W literaturze polskiej brak precyzyjnego odgraniczenia pojęcia „antyutopia" od pojęć „utopia negatywna", „dystopia" czy „kakotopia". Podobnie można powiedzieć z jednej strony o granicach pomiędzy antyutopiami i zbliżonymi do nich kategoriami, z drugiej zaś — futurologią i *science fiction*. O ile jednak antyutopie nie mogą uchodzić za ideał, futurologia i *science fiction* zawierają pomysły spotykające się z aprobatą. Z tych względów futurologia i *science fiction* mogą być traktowane jako szczególnego rodzaju pomost myślowy między utopiami i antyutopiami.[50]

Zasadniczo w kręgu antyutopii pozostają niektóre utwory Antoniego Langego (1861—1929), jednego z najbardziej znanych pisarzy polskiego modernizmu, poety, nowelisty, powieściopisarza, dramaturga i tłumacza. Wspomnieć należy głównie o jego noweli fantastycznej *W czwartym wymiarze* (1922) oraz dwóch powieściach — *Stypa* (1911) i *Miranda* (1924). Ta ostatnia powieść została przetłumaczona na kilka języków obcych ze względu na zawartą w niej interesującą polemikę z utopią Campanelli oraz oryginalną koncepcję antyutopii. Bohater powieści relacjonuje wyimaginowany przebieg swej wizyty na Taprobanie, tajemniczej wyspie Oceanu Spokojnego. Taprobańczycy odkryli substancję bytu — „nirwidium". Substancja ta umożliwiła zasadnicze przeobrażenia natury ludzkiej dzięki wykorzystaniu wiedzy okultystycznej — materializację ducha i dematerializację ciała. Dzięki temu przeobrażeniu ludzie żyją dostatnio, wykorzystując odpowiednio zdobycze techniki i zasoby rolnictwa. Połączone wątki utopii, antyutopii i *science fiction*, obecne w twórczości Langego, pobudziły prawdopodobnie fantazję Władysława Umińskiego (1865—1954), który napisał *Zaziemskie światy* (1948) i Antoniego Słonimskiego (1895—1976), autora głośnego utworu *Torpeda czasu* (1923), zawierającego opis perypetii związanych z „podróżami temporalnymi".[51]

Jerzy Żuławski (1874—1915), poeta, dramaturg, powieściopisarz, tłumacz i filozof, autor trylogii *Na srebrnym globie* (1903), *Zwycięzca* (1910), *Stara Ziemia* (1911), zyskał miano „polskiego Wellsa". Charakterystycz-

---

[49] Szacki: *op. cit.*, s. 34 i n.

[50] Por. A. Zgorzelski: *Fantastyka, Utopia, Science fiction*, Warszawa 1980; J. Miklaszewska: *Antyutopie w literaturze Młodej Polski*, Ossolineum 1988.

[51] A. Niewiadomski: *W kręgu fantazji Antoniego Langego*, Wstęp do: A. Lange: *Miranda i inne opowiadania*, Warszawa 1987, ss. 215—233.

nym motywem antyutopijnych treści jego twórczości są pesymistyczne prognozy dotyczące przyszłości świata. Jednostka ludzka poprzez swoją aktywność doprowadzi sama siebie do zagłady. Zbiorowość będzie dominować nad jednostką. W zbiorowości jednostka stanie się jedynie „kółkiem w maszynie", „mrówką w mrowisku". Według Żuławskiego, rzeczywista demokracja i społeczeństwo faktycznie egalitarne nie są możliwe do zrealizowania. Odrzucił on też wiarę w ideały, np. socjalizm. Kolejne siedem wcieleń boga Wisznu jako symbol aktywności przedkładał nad apologię bierności, kojarzoną przez niego z ideą Niszawa.[52]

Stanisław Lem (ur. 1921) cieszy się opinią najwybitniejszego przedstawiciela polskiej *science fiction*. Jako eseista-futurolog, zyskał międzynarodowy rozgłos, a jego dzieła przetłumaczono na dziesiątki języków i wydano w wielu milionach egzemplarzy. Wśród licznych utworów wątki antyutopijne zawierają *Powrót z gwiazd* (1961), *Solaris* (1961), *Summa technologiae* (1964), *Fantastyka i futurologia* (1970). W szczególności autor rozważa miejsce człowieka w cywilizacji i kulturze nadchodzących stuleci. Interesująca fabuła jego utworów uwzględnia najnowsze osiągnięcia naukowe. Łączy przy tym harmonijnie elementy *science fiction* z ostrzegawczymi treściami antyutopii. Wyraża zatroskanie o zachowanie indywidualności człowieka poddawanego presji społeczeństwa. Olśniewająca wyobraźnia pisarza ugruntowana jest w jego rozległej erudycji, solidnych studiach naukowych i refleksji filozoficznej, a wszystko ujęte zostało w ciekawą fabułę przeplataną żartem i groteską.[53]

UWAGI KOŃCOWE

Od czasu ukształtowania się języka polskiego jako środka wyrażania myśli znane są wszystkie podstawowe formy i odmiany utopii. Najwcześniej, już w średniowieczu, pojawiły się utopie ludowe, określane krainą pieczonych gołąbków i kraju jęczmiennego. Zostały utrwalone w formach plastycznych, utworach dramaturgicznych, dziełach literackich i przysłowiach. Trudno byłoby ustalić, w jakim stopniu nawiązywały do rozpowszechnionych w średniowiecznej Europie opowieści o Cucanii i Szlarafii. Polskie utopie ludowe były satyrą na przywary ludu i wyrażały jego marzenia.

W myśli polskiego odrodzenia wyróżniają się korzystnie traktaty polityczne Modrzewskiego i Warszawickiego. Zawierają nierealne na owe

---

[52] A. Goreniowa: *Utopia i historiozofia w poglądach Jerzego Żuławskiego na przykładzie „Starej Ziemi"*, [w:] *J. Żuławski, Życie i twórczość*, Pod red. E. Łoch, Rzeszów 1976, ss. 139—156.

[53] S. Lem: *Między utopią a antyutopią*, [w:] A. Kowalska: *Od utopii do antyutopii*, Warszawa 1987, ss. 79—87.

czasy postulaty, toteż niekiedy zaliczane są do utopii. W polskiej architekturze Zamość uchodzi za najbardziej udane przedsięwzięcie w zakresie realizacji włoskiej koncepcji miasta idealnego, związanej z myślą utopijną. Ruch braci polskich wypracował jeden z najciekawszych utopijnych programów reform społecznych; rozwijał się w ramach utopijnej gminy, przypominającej kolonie tworzone na podobnych zasadach w Ameryce Północnej.

Epoka oświecenia zapisała się największą liczbą polskich utworów utopijnych. Wszystkie one miały zasadniczo wspólny cel — gruntowne reformy ustroju państwa polskiego, ale różniły się w zakresie proponowanych środków. Leszczyński, Krasicki i Gutkowski środek taki upatrywali w przeniesieniu na grunt europejski, szczególnie polski, wzorów ustrojowych z wyimaginowanych przez nich wysp i odległych krajów. Jezierski idealizował czasy panowania w Polsce pierwszych Piastów, marząc o powrocie do istniejących wówczas zasad ustrojowych. Krajewski wiązał wielkie nadzieje z odpowiednią edukacją polskiego społeczeństwa. Staszic uzależniał polskie reformy ustrojowe od reform ogólnoludzkich. Oddziaływanie wspomnianych utopii na ówczesne programy polskich reform nie było jednak zbyt duże.

Najciekawsze utopie polskiego romantyzmu opierały się na koncepcji historiozoficznej zwanej mesjanizmem. Utopia Hoene-Wrońskiego, uzależniająca losy ludzkości od losu narodu polskiego, uznawana jest za najbardziej reprezentatywną dla mesjanizmu polskiego. Oryginalna jest utopia estetyczna Norwida, upatrująca w sztuce właściwe narzędzie całościowych reform społecznych. Historyczna utopia pierwotnego gminowładztwa słowiańskiego, opracowana przez Lelewela, przypomina nieco wspomnianą już wcześniejszą utopię Jezierskiego. Wpływ utopii mesjanistycznych i innych utopii czasów polskiego romantyzmu na polskie powstańcze zrywy niepodległościowe zaznaczył się dość wyraźnie.

Na rozległym międzynarodowym tle myśli socjalistycznej interesujące są polskie utopie socjalistyczne. Reformatorskie, wyjątkowo rewolucyjne, propozycje zawarte w tych utopiach koncentrują się wokół zagadnień przeobrażenia własności prywatnej we własność wspólną oraz uwarunkowań demokratycznych przemian społecznych i politycznych. Królikowski komunistyczne treści swej utopii osłaniał szatą religijną. Radykalizm haseł utopii Rzewuskiego kontrastował z arystokratycznym pochodzeniem społecznym autora. Gromady Ludu Polskiego wypracowały najpełniejszy polski program utrzymany w duchu socjalizmu utopijnego. Natomiast Żeromski przesycił swoją twórczość wątkami fabularnymi bliskimi socjalizmowi utopijnemu. Polskie utopie socjalistyczne przeciwstawiano socjalizmowi naukowemu utożsamianemu z marksizmem.

Polskie pierwiastki narodowe występujące w dużym nasileniu w całej dotychczasowej polskiej myśli utopijnej najpierw osłabły, a następnie zanikły niemal całkowicie w polskich antyutopiach. Cechą wspólną polskich antyutopii jest łączenie treści zaczerpniętych z wielu różnych źródeł — naukowych, filozoficznych, utopijnych, *science fiction* czy futurologicznych Lange, opierając się na takich podstawach, skonstruował interesującą utopię okultystyczną. Utopijne pomysły Żuławskiego, utrzymane w skrajnie pesymistycznej tonacji, zapewniły mu miano polskiego Wellsa. Utwory Lema, należące w zasadzie do gatunku *science fiction*, znajdują się w szerokim obiegu międzynarodowym.

Ujmując rzecz najogólniej można powiedzieć, że dorobek polskiej myśli utopijnej i antyutopijnej jest znaczny. Poza jednak wyjątkami, dotyczącymi niektórych antyutopii, nie jest znany poza kręgami funkcjonowania języka polskiego. Trwałym motywem niemal całej polskiej myśli utopijnej jest problem programów i sposobów przeprowadzenia zasadniczych reform ustrojowych. Od czasu oświecenia problem ten uległ rozszerzeniu i objął poszukiwania dróg przywrócenia niepodległości zniewolonej rozbiorami Polsce. Tylko niektórzy polscy autorzy utopii, głównie romantycy, łączyli problematykę polską z problematyką całej ludzkości. Gdy w utopii Staszica przeobrażenia ustrojowe Polski zależą od spraw całego „rodu ludzkiego”, w utopiach mesjanistycznych rozwój ludzkości zależy od pomyślnego rozstrzygnięcia problemów polskich. Ten silnie zaznaczony polonocentryzm osłabł w polskich utopiach socjalistycznych, by stracić zupełnie na znaczeniu w polskich antyutopiach.

SUMMARY

The history of Polish utopian thought still awaits its monograph. It is a vast and controversial problem, starting already with the concept of Utopia itself. The beginnings of Polish utopian thought go back as far as the Middle Ages, when elements of the so-called popular Utopias appeared. Renaissance was dominated by the thought of the gentry who were reluctant to accept any changes in the existing social order, especially those proposed in Utopias. It was only in the age of Enlightenment that Polish native utopian works developed, stimulated by the awareness of a need to carry out thoroughgoing systemic reforms in Poland. In the mid-19th century a rather long-lasting trend of thought of Polish utopian socialism began to take shape, which had many directions and was involved in side arguments. Romanticism, as a separate trend in Polish literature, also left its mark in utopian thought. An ample answer needs to be given to a question whether the breakdown of socialist countries justifies the treatment of their practice as a Utopia of special kind. Polish Utopias appeared in the 20th century.

The results of Polish methodological reflection on Polish utopian thought are also not too fruitful. This reflection distinguishes between fully developed and independent utopian works in the form of philosophical and political treatises and literary works from utopian motifs found in basically non-utopian works.